

Eessõna

Selle raamatu päritolu pole raske selgitada. Viimase kolmekümne aasta jooksul olen ma teinud dokumentaalfilme ja kirjutanud raamatuid Kolmandast Reichist*, stalinismist ja Teisest maailmasõjast. Seetõttu olen ma kohtunud sadade inimestega, kes kogesid elu Hitleri ja Stalini võimu all – mitte ainult nendega, kes kannatasid, vaid ka nendega, kes diktaatoreid innukalt toetasid. Kohtumised selliste pealtnägijatega ning nende põnevad meenutused tekitasid minus tahtmise kirjutada see raamat.

Näiteks neliteist aastat tagasi olin ma Teise maailmasõja aegse kuulsaima Nõukogude karikaturisti Boriss Jefimovi korteris Moskvast.¹ Ta tunnistas, et tema tööle hoiti nii hoolega silma peal, et iga tema poolt tundlikul teemal joonistatud karikatuur vajas Stalini isiklikku heakskiitu. Kui ma peale käisin, küsides, mis tunne oli olla kunstnik, kes eneseväljenduse asemel pidi produtserima riigi nõutud propagandat, vastas Jefimov, et kunstnikel tuli mõista oma vastutust, nii et nad „oma rahvale ja riigile kahju ei teeks“.²

Loomulikult erines niisugune arusaam kunstniku rollist täielikult meie tänapäevasest ettekujutusest Läänes. Ja teda kuulates meenusid mulle samsugused mõtteavaldused, mida ma olid kuulnud aastaid tagasi vesteldes filmirežissööridega, kes töötasid kurikuulsa natsipropagandisti Joseph Goebbelsi alluvuses.³ Ka nemad rääkisid vajadusest, et kunstniku töö teeniks riigi huve. Nii et vähemalt selles mõttes olid mõlemad režiiimid sarnased.

Seevastu nende minu intervjuueeritute kogemused, kes olid isiklikult ja korduvalt Hitleri ja Staliniga kohtunud, poleks saanudki rohkem erineda.

* Natsid käsitlesid enda juhitud riiki Kolmanda Reichi ehk Kolmanda riigina Saksa Rahvuse Püha Rooma Riigi (962–1806) ja Saksa keisririigi (1871–1918) järel. Mõistet kasutas esimesena oma 1923. aasta samanimelises teoses saksa kultuuriloolane Arthur Moeller van den Bruck, kelle nn konservatiivse revolutsiooni kontseptsioon mõjutas ka natsismi ideoloogiat. (Toim.)

Staliniga kohtumine polnud ilmselgelt sama asi kui Hitleriga kokkusaamine. Isiksustena olid kaks tšuranni täiesti erinevad.

Aastate jooksul hakkasin ma üha enam mõtlema kahe juhi ja nende režiimide võrdlusele. Milles olid nende peamised erinevused? Mis mõttes nende režiimid üksteisega sarnanesid? Ja mis on vast kõige tähtsam: missugusel määral kujundasid Stalin ja Hitler aegu, mil nad elasid, ja mis määral kujundasid need ajad neid?

Pärast pikemat arupidamist otsustasin ma keskenduda aastatele 1939–1945. Põhjus oli selles, et nendel aastatel olid Hitler ja Stalin vahetus suhtes, esmalt kui kolleegid omalaadses liidus, ja seejärel mitte lihtsalt vastased, vaid kaks kõige võimsamat sõjapealikut, keda maailm oli eales näinud. Ehkki nad ei kohtunud kunagi, olid mõlemad teineteisest ülimalt teadlikud. Nad isegi imetlesid üksteise halastamatust.⁴ Hitler ja Stalin olid omavahel seotud peaaegu kuue aasta jooksul ja ma usun, et see ühendus muudab praeguse võrdluse eriti mõjuvaks.

Sõja-aastatele keskendumine on üks aspekt, mille poolest see raamat erineb tuntuimast varasemast katsest kaht diktaatorit kõrvutada: Alan Bullocki raamatust „Hitler and Stalin: Parallel Lives“ (Hitler ja Stalin: paralleelsed elud).⁵ Samuti oli mulle abiks kogu seda teemat puudutav teaduslik uurimistö, mis on tehtud sellest ajast peale, kui Bullock peaaegu kolmkümmend aastat tagasi oma teose kirjutas. Kuid võib-olla suurim erinevus minu raamatu ja „Parallel Lives“ vahel on asjaolu, et ma sain kasutada pealtnägijate originaalsete mälestuste miljoneid sõnu. Seda nii väga, et suuremat osa siin tsiteeritud intervjuude materjalidest pole kunagi varem avaldatud.

Üks mu professionaalse elu suurimaid privileege on see, et koos oma erinevate võttegruppidega oli mul võimalik endises NSV Liidus ringi reisida ja kohtuda inimestega, kellel polnud kunagi varem võimalust sellest ajaloost rääkida. Aastate jooksul ja mitmesuguste projektide käigus reisisime me Siberist Ukrainasse, Kalmõkkiast Barentsi mere äärde ja Leedust Volga kaldale. Me kohtusime endiste julgeolekutöötajatega, külaelanikega, kes kannatasid nii Saksa sõdurite kui ka Nõukogude partisanide käe läbi, Stalingradi ja Moskva suurlahingute veteranidega, isegi Stalini endise telegrafistiga, kes meenutas, kuidas Nõukogude diktaator oleks 1941. aasta süngetel oktoobripäevadel peaaegu pealinnast põgenenud. Kui Berliini müür poleks langenud ja NSV Liit seejärel lagunenu, poleks need murranguliste sündmuste tunnistajad kunagi saanud karistust kartmata oma kogemustest rääkida. Nende lood oleksid alati kaduma läinud.

See algallikatel põhinev materjal on eriti väärtuslik kahe diktaatori kõrvutamise kontekstis, sest Hitler ja Stalin tegid soojas ja mugavuses otsuseid, mille tagajärjel kannatasid miljonid, ning on tähtis, et nende lihtnimetest ohvrid sõna saaksid.

Pealtnägijate tunnistustesse tuleb suhtuda erilise hoolega ja ma olen mujal kirjutanud, kuidas me kogutud materjali tõlevastavust kontrollisime ning kui ettevatlikult seda kasutada tuleb.⁶ Kuid nendest hoiatustest hoolimata ning pärast aastatepikkust kogemust isiklike mälestustega töötamisel olen ma järeldusele jõudnud, et pärast mõnda sündmust sellest rääkivaid inimesi oleks ekslik kuidagi vähem „usaldusväärseks“ pidada kui kaasaegseid dokumente. See asjaolu jõudis mulle üpris jõuliselt pärale kolmkümmend aastat tagasi, kui ma tegin filmi, milles tsiteeriti nende sloveenia *domobranci** üksuse liikmete tunnistusi, kelle Briti üksused olid 1945. aasta suvel Tito meestele üle andnud.⁷ Need tunnistajad rääkisid, kui brutaalselt olid Tito sõdurid neid kohelnud ja kuidas britid nende kannatusi pealt vaatasid. Kuid tolleaegse Briti ohvitseri kirjutatud ettekanne arhiivis pakkus radikaalselt erinevat vaatevinklit. Seal räägiti, kui hästi Tito mehed olid oma vange kohelnud ning öeldi: „Neid võeti vastu leebelt ja asjalikult ning kostitati kergete suupistetega ...“⁸

Seda võinuks tõlgendada näitena dokumentide primaarsusest tunnistuste ees. Ent kui ma intervjuueerisin ettekande kirjutanud briti ohvitseri, kinnitas ta *domobranci* tunnistusi ja ütles, et oli tookord oma ülemalt saanud käsu vale-tada. Ta ilmutas üllatust, et keegi oleks võinud tema ettekandes kirjutatut tõe pähe võtta, sest ta oli tahtlikult irooniline. Kuidas võinuks keegi üldse mõelda, ütles ta, et Tito sõdurid oleksid sellises olukorras oma vaenlastele „suupisteid“ pakkunud?***⁹

Ma ei väida seda, et pealtnägijate tunnistused oleksid kaasaegsetest arhiivimaterjalidest millegi poolest paremad, vaid tahan lihtsalt rõhutada, et ajaloolased peaksid kõigisse allikatesse suhtuma skeptiliselt.¹⁰ Iseäranis selle ajaloo suhtes ei taha ma vaidlustada arhiivitõendite tohutut tähtsust. Paljudel puhkudel on aastaid peidus olnud dokumendi avastamine muutnud meie arusaamist mingist perioodist. Mõelgem näiteks paberile, millele Stalin sõja algul alla kirjutas ja mis andis loa tuhandete Poola ohvitseride tapmiseks,

* 1943–1945 kommunistide vastu võidelnud *Slovensko domobranstvo* ehk Sloveenia kodukaitse. (Toim.)

** Tegelikult hukkasid kommunistid enamiku – kokku umbes 14 000 end brittidele vangi andnud võitlejat ja põgenikku. (Toim.)

ning mis tuli päevavalgele alles pärast kommunismi kokkuvarisemist* Nõukogude Liidus.¹¹

Hoolimata otsusest keskenduda selles raamatus Teise maailmasõja perioodile käsitlen ma samuti enne neid aastaid aset leidnud tähtsamaid sündmusi, kui nende mõistmine jutustusele kasuks tuleb. Näiteks vaatlen ma 1930. aastatel Punaarmee toimunud puhastusi NSV Liidu–Soome pikaleveninud sõja kontekstis.

Siiski pidasin ma ka vajalikuks järgnevas sissejuhatuses mainida mõnda muud tarvilikku eluloolist konteksti ja viidata mõnele raamatu põhiteemale.

Kuigi see raamat jutustab ajaloost, usun ma, et see on tänapäeval eriti ajakohane. Maailmas on veel palju hirmuvalitsejaid. Ja mõnedel neist on vahendid meie hävitamiseks.

* Siin on viidatud Katõni massimõrvale, mille kommunistliku partei keskkomitee poliitbüroo Stalini juhtimisel 5. märtsil 1940 heaks kiitis. Venemaa avaldas teiste poliitbüroo liikmete seas Stalini allkirja kandva dokumendi 2010. aastal. (Toim.)

Sissejuhatus

Hitler ja Stalin tulid mõlemad väljastpoolt peavoolu. Stalin tuli ilmale 1878. aasta detsembris Gruusias, 2100 kilomeetri kaugusel Vene tsaaririigi võimusedamest Peterburist. Hitler, mitte füüsiliselt, küll aga metafoorselt, pärines Saksamaa poliitelu keskusest veelgi kaugemast paigast. Ta sündis 1889. aasta aprillis mitte Saksa keisririigis, vaid selle naabermaal Austrias, Braunau am Inni piirilinnas. Mõlemad olid pärit tavalistest peredest. Hitleri isa oli tolli-inspektor. Stalini kingsepast isa oli hulga vaesem. Mõlemad isad kippusid napsitama ja andsid poegadele kere peale.

See kõik peab paika, kuid võib lugejat eksiteele viia. Me ei tohiks unustada, et samal ajal kasvasid väga paljud üles enam-vähem samades oludes, kuid nemad ei terroriseerinud miljoneid inimesi. Ühtlasi tuleks hoiduda ahvatlusest mõelda, et nii domineerivad isiksused nagu Hitler ja Stalin olid mingil moel ette määratud suurt võimu saavutama. See polnud nii.

Hitler ja Stalin paisati tippu üksnes kogu ajastut pea peale pöörava sündmuse – Esimese maailmasõja – järellainetuses, mille üle neil endil mingit kontrolli polnud. 1914. aasta juulikuus, vahetult enne sõja puhkemist, poleks keegi suutnud ennustada, et tollal 25-aastasest Hitlerist saab üks maailma ajaloo kurikuulsamaid valitsejaid. Ta ei mõelnud isegi poliitiku-karjäärist, vaid püüdis maalikunstnikuna elatist teenida Münchenis, kuhu ta oli sõitnud Viinist. Teda peeti veidrikuks, kes kaldus kunsti või kirjanduse teemal teistele jutlusi pidama ning süüdistas oma ebaõnnestumistes maailma. „Neid asju, isegi pisiasju, mis ta endast välja viisid, oli otsatu hulk,“ meenutas Hitleri toakaaslane Austria pealinnas veedetud sõjaeelsest ajast.¹ „Üldse jäi mulle neil ammustel päevadel Viinis mulje, et Adolf oli vaimse tasakaalu minetanud. Ta sattus raevu kõige tühisemate asjade pärast.“² Seda sõjaeelset Hitlerit kohates oleksite te tõenäoliselt nõustunud ühe tema kaevikukamraadi hilisema hinnanguga, et temas oli „midagi iseäralikku“.³